

ЭВРИСТИК МЕТОД ЁРДАМИДА БОШЛАНҒИЧ СИНФ ЎҚУВЧИЛАРИ ЎҚУВ ФАОЛЛИГИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ МЕТОДЛАРИ

Мадрахимович Эгамберган Худойназаров

Урганч давлат университети “Бошланғич таълим методикаси” кафедраси
доценти.

Саида Матназаровна Ражабова

Урганч давлат университети “Таълим назарияси ва методикаси” (бошланғич
таълим) мутахасислиги магистранти

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада эвристик метод ёрдамида бошланғич синф ўқувчилари ўқув фаоллигини шакллантириш методлари ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари таҳлил қилинган, ҳамда муаллифларнинг шахсий фикрлари хулоса ўрнида келтирилган.

Калит сўзлар : метод. Евристик метод, еврика, фаоллик, ўқув фаоллик, компетенция, кўникма, билим.

ABSTRACT

In this article, using the heuristic method, the methods of forming the learning activity of elementary school students and their specific features are analyzed, and the personal opinions of the authors are presented in the conclusion.

Keywords: method. Heuristic method, eureka, activity, educational activity, competence, skill, knowledge.

КИРИШ

Бугунги кунда Ўзбекистон жамиятида ижодкор, фаол фуқароларга бўлган эҳтиёж кучаймоқда. Улар, биринчи навбатда, билимларни мустақил эгаллашга лаёқатли, билишнинг унумли методлари билан қуролланган бўлишлари лозим. Бундай сифатларга эга бўлган шахсни шакллантириш бошланғич синфлардан бошлаб, ўқувчиларга комплекс таъсир кўрсатиш натижасида амалга ошади. Мазкур вазифани ечишнинг асосий йўналишларидан бири ўқувчиларда эвристик фаолиятни шакллантиришдан иборат.

Эвристик фаолият тушунчаси доирасида муайян руҳий
жараёнлар
тушунилиб, унинг натижасида муаммоларга ечим топилади,

янги

стратегиялар ишлаб чиқилади, бир қатор янгиликлар қўлга киритилади. “Эвристик фаолият” тушунчаси “Ижодий тафаккур”, “Маҳсулдор тафаккур” тушунчалари билан тенг имкониятларга эга. Шунга кўра, эвристик фаолият инсон тафаккурининг ранг-баранг ифодаси ҳисобланади. Бундай фаолият натижасида янги ҳаркатлар тизими вужудга келади ёки инсонни ўраб турган объектлар ҳақида илгари маълум бўлмаган қонуниятлар кашф этилади. Эвристик фаолиятни шакллантириш муаммоси кўпқиррали муаммолар сирасига кириб, эвристик фаолият ўқув жараёнининг кўп жиҳатлари билан бевосита боғланади. У айтиб беришнинг ўзида шахсни шакллантириш нуқтаи назаридан режа, натижа, ўқувчиларнинг ўқув фаолиятини ташкил этиш ва фаоллаштириш йўли, ўқув жараёни самарадорлигини ошириш воситаси сифатида намоён бўлади.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛГИЯ

Эвристик фаолият ёки ижодий тафаккурни шакллантириш жараёнини ташкил этишнинг педагогик-психологик йўналишлари Р.Г.Сафарова, Б.Адизов, Г.Нажмиддинова, Э.Ғозиев, Х.П.Назарова, Б.Г.Ананьев, Е.А.Александров, С.С.Бакулевская, Г.Армстронг, Н.В.Бугорскаяларнинг илмий ишларида ўз аксини топган. Ўқувчиларда эвристик тафаккурни шакллантириш имконини берадиган педагогик шарт-шароитлар сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин.

Улар:

- мустақил ишларнинг мавжудлиги;
- ўқувчиларда ўқув-билув фаолиятига нисбатан юқори даражадаги қизиқишни ҳосил қилиш;
- ўқишга нисбатан ижобий майлларни шакллантириш;
- ўқитишнинг фаол методларидан фойдаланиш;
- ўқувчиларнинг мавжуд лаёқатларини ривожлантириш кабилар.

Таълимнинг бир босқичидан иккинчи босқичига ўтиш жараёнида ўқувчиларнинг ривожланиши диққат ва интеллектнинг ўзаро таъсири натижасида кучаяди. Бу жараёнда асосан ўқувчиларда креатив, эвристик тафаккурни ривожлантириш муҳим аҳамиятга эга. Шунинг алоҳида таъкидлаш кераки, ижодий лаёқатлар, яратувчилик сифатлари ҳар бир ўқувчида мавжуд. Бу сифатлар ўзида идрок, ҳозиржавоблик, фаол ҳаракатлар ҳамда мулоқотни мужассамлаштиради. Ижодий тафаккурга

эга бўлган ўқувчилар ўзгалар билан мулоқот қилиш, ўзлигини намоён этишга эҳтиёж сезадилар.

О.О.Макарычеванинг [2] таъбири билан айтганда, бошланғич синф ўқувчиларининг ижодкорлик лаёқати уларнинг муаммоларни тез идрок этишларидан бошланади. Бунинг натижасида улар муаммоларни билимлар, турли ахборотлар билан уйғунлаштирган ҳолда англаб етадилар. Ўқувчиларнинг ижодий тафаккурлари ўқитувчи томонидан рағбатлантирилиши керак. Бунда улар 5 та принципга таяниши лозим. Улар:

- ноодатий саволларга нисбатан эътиборли муносабатда бўлиш;
- муайян, ноодатий ғояларга нисбатан ҳурмат билан қарашлари;
- ўқувчиларга ўз ғояларининг аҳамиятли эканлигини англатиш;
- ўқувчиларнинг мустақил билим олишларини рағбатлантириш;
- режалаштирилмаган амалий машғулотлар ва ўқув жараёни учун муайян вақт ажратиш.

ТАҲЛИЛ ВА НАТИЖАЛАР

Ўқувчиларда эвристик фаолият тажрибасини шакллантириш учун уларга ақлий операцияларни амалга ошириш усулларини ўргатиш талаб қилинади. Бунинг учун ўқитувчилар билиш ҳамда маҳсулдор фаолиятни амалга ошириш усулларидан фойдаланишлари лозим. Чунки ақлий операциялар билан бир қаторда анъанавий тарзда таҳлил қилиш, умумлаштириш, қиёслаш, оммалаштириш ва эвристик усуллардан ҳам фойдаланиш назарда тутилади. Бундай методлар ўқувчиларнинг муаммоларни ечиш усулларини излашларига кўмаклашади. Маълумки, тафаккур ўзининг мазмун-моҳиятига кўра:

1. Объектив воқеликнинг тасаввур, тушунча ва муҳокамадаги фаол инъикос жараёни, инсоннинг фикрлаш қобилияти; фикрлаш.
2. Ўйлаш, фикр юритиш, муҳокама; ўй.
3. Тафаккур – инсон ақлий фаолиятининг юксак шакли; объектив воқеликнинг онгда акс этиш жараёни [3].

Тафаккур – инсон маънавиятининг таркибий қисми, билишнинг оламдаги нарса ва ходисаларнинг умумий, муҳим хусусиятларини аниқлайдиган, улар ўртасидаги ички, зарурий алоқалар, яъни қонуний боғланишларни акс эттирадиган ақлий босқичи [3; 193-б.].

М.В.Клариннинг [4]. таъбири билан айтганда, ўқитувчи таълим жараёнини шундай ташкил этиши керакки, мазкур жараён

ўқувчиларнинг

мустақил ижодий тафаккурини шакллантириш имкониятини яратиши лозим.

Ижодий тафаккур куйидаги ўзига хосликларга эга. Жумладан:

- ҳаракат усуллари кенг миқёсда қўллай олиш;
- зарур ҳолларда дастлаб қўлланган ечимларни амалга ошириш усулларидан воз кечиш;

Эвристик методлар когнитив методлар билан уйғун тарзда қўлланилади. Ўқитишнинг когнитив методлари ҳам эвристик топшириқлар каби ўқувчини мустақил ижодий фикрлаш, изланишга ундайди.

Бундай методлар сирасига:

- ўқувчиларни ижодий фаолликка ундовчи методлар;
- фикрий фаолиятга олиб кирувчи методлар;
- ўқувчиларни образли ҳамда рамзий белгилар ёрдамида ишлашга жалб қилувчи методлар;
- эвристик саволлар билан мурожаат қилиш методи;
- қиёслаш методи;
- далилларни далиллардан фарқлаш методи;
- эвристик кузатиш методи;
- эвристик тадқиқот методи;
- тушунчаларни лойиҳалаш методи;
- қоидаларни лойиҳалаш методи;
- фаразларни илгари суриш методи;
- башорат қилиш методи;
- хатолар устида ишлаш методи;
- назарияларни лойиҳалаш методи кабилар киради.

Биз куйида уларнинг баъзилари устида батафсил тўхталамиз:

Эмпатия, яъни ўқувчиларни ижодий фаолликка руҳлантирувчи, ўқувчиларни образли кўриш орқали фаолликка ундовчи, фикрий фаолиятга олиб кирувчи, эвристик кузатиш ва когнитив методлардир.

В.Н.Соколовнинг фикрича, эвристик ўқитиш жараёнида қўлланиладиган энг самарали метод креатив метод саналади. Мазкур метод доирасига ўйлаб кўриш, “Агарда...”, образли расмлар, гиперболизация, агглютинация, синектика, “Ақлий хужум”, инверсия, яъни мурожаат методларини киритиш мумкин. Ўқитишнинг креатив методи ўқувчиларнинг шахсий таълимий маҳсулотларини яратишига йўналтирилган.

Мазкур жараёнда билиш имкониятлари мавжуд, бироқ у шахсий ижодий фаолият кўринишида амалга ошади. Асосий натижа эса маҳсулот олишдан иборат.

Ўйлаб кўриш методи муайян ақлий фаолият натижасида ўқувчиларнинг аввал маълум бўлмаган маҳсулотни кўлга киритишларида намён бўлади. Ушбу метод куйидаги усуллар ёрдамида татбиқ қилинади:

а) бир объектнинг сифатларини иккинчисига қўшиш орқали янги объект яратиш;

б) муайян объектнинг ўзига хос хусусиятларини излаб топиш;

в) ўрганилаётган объектнинг таркибий қисмларини ўзгартириш ҳамда янги ўзгартирилган объектнинг ўзига хос хусусиятларини тасвирлаб ёзиш каби.

“Азарда...” методи ўқувчиларни хаёл суриш, фантазия қилишга ўргатади. Бундай топшириқларни бажариш орқали ўқувчиларнинг тасаввурлари ривожланишлари билан бир қаторда моддий борлиқнинг ўзига хос жиҳатларини яхшироқ тушуниш имкониятига ҳам эга бўладилар.

Гиперболизация методи ўқувчининг билиш объектлари, таркибий қисмлари ҳамда сифатининг ортиши ёки камайишини ифодалайди. Мазкур метод ёрдамида ўқувчилар объектив реалликдан фантазия, яъни хаёлот оламига қараб фикрлай бошлайдилар.

Агглютинация методи доирасида эса ўқувчиларга объектив воқеликда ўзаро бирлашмайдиган сифатлар, ўзига хосликлар, нарсабуюмларнинг қисмлари ва уларнинг тавсирларини бириктириш топширилади. Бундай вазиятда ўқувчилар уларнинг бирлашмаслигини асослаб бера олишлари керак.

“Ақлий ҳужум” методининг асосий вазифаси ўқувчиларни ортиқча юкламалардан озод қилган ҳолда кўпроқ ғоялар, фаразларни илгари суришларини таъминлашдан иборат. Ушбу методни қўллаш жараёнида улар ортиқча зўриқиш, инерция, қатъий қолиплар асосида ишлаш кабилардан озод қилинадилар. Натижада ўқувчилар мустақил фикрлай бошлайдилар, уларда янги фаразлар вужудга келади. “Ақлий ҳужум” методи асосида ташкил этиладиган ўқув ишлари куйидаги йўналишларда амалга оширилади: ғояларни илгари суриш, муаммоли вазиятларни ва ғояларни баҳолаш, етакчи ҳолатларни ҳисобга олиш.

Ғояларни илгари суриш муайян қоидалар асосида амалга оширилади. Бу босқичда танқид қилиш ман этилади.

Барча ғоялар ўқитувчи томонидан рағбатлантирилади. Бу жараёнда ҳазил-мутойиба сўзлар қўлланилади, лўкмалар

ташланади. Шундан кейингина илгари сурилган ғоялар тизимлаштирилади, гуруҳларга ажратилади, умумий принциплар ва ёндашувлар асосида аниқланади. Навбатдаги босқичда танлаб олинган ғояларни амалга оширишда учрайдиган тўсиқлар муҳокама қилинади, баён қилинган танқидий фикрлар баҳоланади. Танқидга учрамайдиган ғоялар танлаб олинади.

Синектика методи “Ақлий ҳужум” методига таянади. Унда турли кўринишдаги ўхшаш ҳолатлар, сўзлар воситасида фикр баён қилиш инверсия ва фикрий боғланишларни амалга ошириш назарда тутилади. Дастлаб ўқувчилар билан муаммонинг умумий белгилари муҳокама қилинади, дастлабки ечимлар илгари сурилади, ўхшаш жиҳатлар етакчи мавқега эга бўлади ва ривожланади, муаммони тушуниб етиш учун ўхшаш ҳолатлардан фойдаланилади. Ечимларнинг муқобил вариантлари танлаб олинади, янги ўхшашликлар изланади, муаммога қайтилади.

Инверсия, яъни мурожат методи бир қолипдаги усуллар, ўзаро қарама-қарши бўлган муқобил ечимни топишда қўлланилади. Шу тариқа, замонавий таълим жараёнида қўлланиладиган эвристик технологиялар ўрганиладиган ўқув предметлари доирасида ўқувчиларнинг таълимий маҳсулотлар яратиш, мустақил таълим траекторияларини туза олишларига имкон беради. Таълимий маҳсулот тушунчаси доирасида:

а) ўқувчи фаолиятининг моддийлашган шакли тушунилади; у ҳукм, матнлар, расмлар, ишланмалар кўринишида бўлиши мумкин;
б) ривожлантирувчи таълим жараёнида ўқувчи шахсий сифатларининг ўзгариши англашилади.

Эвристик методлар сирасига **синектик метод** ҳам киради. Синектик (юнон. *sunergeia* – ҳамкорлик, ҳамжиҳатлик) метод – жамоавий интеллектуал фаолиятнинг психологик асосларини ўзида мужассамлаштирган тасвирийижодий иш туридир [3; 98-б.]. Уни қўллаш методикаси ақлий ҳужум методига ўхшайди. Ушбу метод иждодий фаолият тажрибасига эга бўлмаган ўқувчилар билан ишлаш давомида қўлланилади. Бунинг учун иждодий фаолиятга оид тажрибаларни тўплаш усуллари билан ишлайдиган ўқувчилар гуруҳини жамлаш талаб этилади. Бунда ўқув-билув йўналишидаги махсус тайёргарлик жараёни амалга оширилади. Бошланғич синф ўқитувчилари ҳам мазкур методни қўллаш тажрибасига эга бўлишлари лозим.

Синектик машғулотлар қуйидаги таркибий тузилишга эга: танишиш мақсадида уни таҳлил қилиш, дастлабки ечимларни саралаш, муаммони англаш, ўхшаш саволларни топишга ундаш, муаммонинг ўхшаш жиҳатларини уйғунлаштириш, уларнинг

ривожланиши учун шароит яратиш, янги ғояларни уйғунлаштириш учун уларнинг ўхшаш жиҳатларини излаб топиш, муқобил вариантларини танлаш, янги муқобил ғояларни илгари суриш, янги ғояларни ривожлантириш ва унинг ижобий жиҳатларини баҳолаш.

Дидактик ўйин методидан турли-туман кўринишларда фойдаланиш мумкин: ишчан, ролли ва бошқарувга асосланган, ташкилий фаолиятли ўйинлар. Педагогик жараёнда энг кўп тарқалган ўйин тури ишчан ўйинлардир. Эвристик методлар ўқувчиларнинг рухиятига қуйидаги шаклларда таъсир кўрсатади. Барча муносабатларни йўналтириш ва қатъий таҳлил қилиш, таълим жараёни субъектларининг ўқув ҳамда касбий фаолияти жараёнида вужудга келган муаммоларни бартараф этиш талаб қилинади. Ишчан ўйинларнинг ташкилий жиҳати турли ҳаракат моделларни имитациялашда намоён бўлади. Мазкур ўйинлар муаммоларнинг вужудга келиши ва уларга ечим излаш жараёнини ўзида мужассамлаштиради.

Б.Садуллаевнинг [5] фикрича, ишчан ўйинлар таълимий, тарбиявий, ривожлантирувчи характерга эга бўлиб, уларнинг мазкур жиҳатлари педагогик жараёнда ривожланиб боради. Ишчан ўйинлар ўзининг дидактик имкониятига кўра ўқувчини фаоллаштирувчи, ривожлантирувчи характерига эга. Ишчан ўйинлар ўқувчиларнинг шахсий сифатларини такомиллаштирувчи педагогик восита ҳисобланади. Мазкур ўйинлар икки хил характерга эга: касбий ўқув фаолияти ва унда вужудга келадиган муносабатларни тартибга солиш имкониятига эга [5; 31-б.].

Ўқувчиларда билим, кўникма ва компетенцияларни ҳосил қилиш ўқув предметини ўқитиш ва ижтимоий ҳаётга тайёрлаш жараёнида амалга ошади. Билимлар ижтимоий ҳаётда фаол қўллаш, ўқувчиларда ижтимоий фаолият тажрибасини ҳосил қилиш мақсадида уларга тақдим этилади. Муайян сюжет билан боғлиқ бўлган ҳаракатлар динамикаси, касбий вазиятларнинг яхлит манзарасини шакллантириш мақсадида эвристик машғулотлар ташкил этилади.

В.И.Андреевнинг [6] фикрича, ишчан ўйинлар жараёнида ўқувчилар интеллектуал ҳамкорлик кўникмаларини ҳам ўзлаштирадilar. Шунингдек, муайян касбга оид қадриятли йўналишлар ва қоидаларни ҳам ўз тажрибаларига сингдирадilar [6]. Ишчан ўйинларни қўллаш жараёнида ўқитувчи умумпедагогик хамда хусусий педагогик принципларга таянади. Улар:

- ўқув ҳамда касбий фаолиятни имитацион моделлаштириш;
- ўйинни ташкил этишда ранг-барангликка асосланиш;
- ўқувчилар жамоасини педагогик бошқариш кабилар.

Ушбу принциплар ўйинга асосланган ўқув жараёнининг таркибий қисмлари, мантиқий асослари, ички алоқадорлиги, тизимли қўллашнинг самарали омилларини ўз ичига олади. Кузатишларимиз шуни кўрсатмоқдаки, ўйинларнинг педагогик жиҳатдан ўзига хослиги ва фойдалилиги ўқитувчи фақат ўқув ёки ўйин мақсадини алоҳида-алоҳида илгари сурганда ўз аҳамиятини йўқотади. Бундай вазиятда ўйинларнинг шакллантирувчилик аҳамияти пасаяди. Дарснинг барча мақсадларини мувофиқлаштирган ҳолда ўйиннинг ривожлантирувчилик функциясига алоҳида эътибор қаратилгандагина унинг самарадорлиги ва эвристик моҳияти ортади.

Ўқувчиларда шахсий сифатларнинг ривожланишида ишчан ўйинлар бир қатор имкониятларга эга:

- ўрганилаётган ўқув материалларини тизимлаштириш, ҳаётга яқинлаштириш ва имитацион моделларини шакллантириш;

- фаолиятнинг алоҳида компонентлари ва таркибини шакллантириш;

- ўқувчиларни билимларни эгаллаш эҳтиёжи, унга эришиш йўллари ва усуллари, уни сақлаш, ўқув жараёни ҳақида чуқур ўйлаш, шахсий фаолликка ундаш, ҳиссий майллардан онгли равишда касбий майлларга ўтиш имкониятларини кенгайтириш учун қулай шароит яратиш ва ўқув жараёнини реал воқеликка яқинлаштириш имконини таъминлаш;

- педагогик жараённинг таълимий, тарбиявий, ривожлантирувчи функцияларини уйғунлаштириш;

- ўқувчиларнинг интеллектуал ривожланишлари, ўз фаолиятларини намоён этишлари, ўз-ўзларини бошқаришларини таъминлаш.

Ишчан ўйинлар ўқувчилар ўзлаштиришлари зарур бўлган фаолиятнинг мазмун моҳиятини англаб етганларидан кейин ташкил этилади. Унинг ўзига хос жиҳатларини ойдинлаштириш ва таянч тушунчаларни ўзлаштиришга кўмаклашади.

ХУЛОСА

Юқорида таъкидланган талабларга амал қилинмаган ҳолларда ишчан ўйинлар ўқувчиларга билим бериш, уларни ривожлантириш ва тарбиялаш имкониятига эга бўлмайди ва ўзининг педагогик аҳамиятини йўқотади. Ишчан ўйинларнинг турли-туманлиги ўзининг мураккаблик даражасига кўра қуйидагиларда намоён бўлади:

- имитацион машқлар;

- ўқув касбий вазиятлар таҳлили;

- муайян ролларни бажариш.

Ишчан ўйинларнинг тўлақонлилиги қабул қилинадиган ечимлар доирасида ўқув, касбий фаолиятни уйғунлаштириш имконини беради. Эвристик бошланғич синф ўқувчиларини мулоқот ва изланишга ундаш, уларни самарали ижтимоийлаштиришда муҳим педагогик восита бўлиб хизмат қилади. ўқитиш методининг саамарали шакли сифатида ишчан ўйинлар [67] [80] [97]. [115] [108] [21]

REFERENCES

1. Ўзбекистон Республикасининг 2020 йил 29 октябрдаги “Илм-фанни 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-6097-сон фармони. <https://lex.uz>
2. Макарычева О.О. Эвристические задачи как педагогическое средство развития умственной самостоятельной учащихся: Автореф. дисс. ... канд. пед. наук. – СПб, 1996. – 17 с.
3. Педагогика. Энциклопедия. III жилд. жамоа // Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2017. – 400 б.
4. Кларин М.В. Педагогическая технология в учебном процессе. 7-е изд. М.: Садовое кольцо, 2006.-198 с.
5. Садуллаев Б.Б. Ишчан ўйинларнинг турлари ва уларнинг дидактик самарадорлиги // Вола ва замон. №4. –Тошкент, 2014. Б.30-33
6. Андреев В.И. Эвристика для творческого саморазвития. Учебное пособие. – Казань, 1994. – 247 с.